

Mats Parner

För spionage finns inget annat straff än galgen...

Om Moskvarättegångarna

Efter korta uppehåll i Karlstad och i Göteborg anlände Jan Myrdal som nybliven 18-åring till Oslo. Året var 1945, världskriget slutligen över, och unge Jan hade infunnit sig på ort och ställe för att gå i terapi hos psykoanalytikern Nic Waal (1905–60).

Otaliga gånger har Myrdal vittnat om sin respekt för denna begåvade och rikt fasetterade kvinna, inte minst i *Ett andra anstånd* (Norstedts, 2019), hans litterära farväl, och på sid. 169–211 i *Skriftställning 13* (Askelin & Hägglund, 1983). Där konstaterar han rättframt att:

”Nic Waals betydelse i mitt liv har varit mycket stor. Ja, kanske helt avgörande. Jag följde efter henne från Göteborg så snart det blev fred, och äventyret i Oslo var för mig intellektuellt. Hon gav mig texter och satte mig att läsa såväl Freud och Reich och alla analytikerna som V I Lenin. Också protokollen till Moskvaprocesserna gav hon mig med uppmaningen:

– Läs Radeks tal!”

”Som människa var Nic allt det jag beundrade – kunnig, gnistrande intelligent, revolutionär, hjälpsam och varm. Hon uppträdde med en självklar sexuell medvetenhet och jag var fruktansvärt glad i henne. Jag vill inte säga ’kär’ eller ’förälskad’, ty det låter som om jag haft eller sökt få eller strävade efter ett förhållande med henne. Men det hade jag inte, eftersom hon för mig tillhörde en äldre generation.”

Det finns åtskilligt att ta fasta på i de nyss citerade avsnitten. Nic Waals klockarkärlek för ”Radeks tal” hör naturligtvis dit, men jag betvivlar att hon själv insåg eller, än mindre, drog förnuftiga slutsatser av vad hon läst.

I dag är Karl Radek (1885–1939) knappast känd för en bredare allmänhet. Med rötter i Polen verkade han som författare, journalist och kommunistisk intellektuell såväl i det egna hemlandet, i Tyskland, i Sovjetunionen som inom Komintern och skattades högt i vida (eller åtminstone i vissa) kretsar i 1920- och 30-talens Europa. I historieböckerna kom Radek att skriva in sig i sin egenskap av frontfigur i den andra av de tre stora Moskvarättegångarna med säte och stämma i Oktobersalen i Fackföreningarnas Hus – och officiellt riktad mot ”det sovjetfientliga trotskistiska centret” och dess sjuutton medlemmar.

Tio av de sjuutton hade ledande befattningar inom järnvägen, godstrafiken, kommunikationsväsendet, kemikombinatet, kolkraftverken o s v, varför man i dag av goda skäl brukar tala om ”Skådeprocessen mot Folkkommissariatet för tung industri”.

Åtalspunkterna var undantagslöst bisarra. De sjuutton skulle ha sammansvurit sig för att i en statskupp bringa samhällsordningen på fall, återupprätta kapitalismen, förbereda Sovjetunionens nederlag i det krig som allmänt förväntades och sökt nå målen genom spioneri och avancerad sabotageverksamhet. Sammansvärjningstemat var inte nytt. Redan i den första Moskvaprocessen, i augusti 1936, sade man sig ha kartlagt en terrorcentral med de forna centralkommittéledamöterna Zinovjev och Leo Trotskij i spetsen. Karl Radek och hans medåtalade i rättegång nr två påstods utgöra ett ”parallellcentrum” till augustirebellerna, ett centrum som inte skulle aktiveras förrän de edsvurna i den tidigare komplotten avslöjats.

Inga tekniska bevis i form av brev, dokument eller objekt uppvisades i någon av de tre rättegångarna. Chefsåklagare Andrej Vysjinskij (1883–1954), förträfflig i rollerna som demonregissör och mordängel, påpekade helt frankt att bevis saknar allt intresse i brottmål mot sammansvärjningar. De skyldiga vet nämligen bättre än att lämna spår efter sig. Samtliga

åtalade i alla tre processerna erkände icke desto mindre allt som lades dem till last och mer än så, de flesta i klartext och utan särskilda åthävor.

Det är just här som Karl Radek påkallar vår uppmärksamhet. Ty det han yttrade inför sittande rätt och inbjudna åhörare är minst sagt anmärkningsvärt:

”Här i landet finns trotskister, halvtrotskyter, kvartstrotskyter och åttondelstrotskyter, i allt individer som hjälpt oss utan att veta något om vår terrororganisation men som likafullt sympatiserar med oss. Till dessa människor säger vi: när det finns en blåsa i huvudet på en hammare av stål är det vanligtvis inte så farligt, men när det finns en blåsa i metallen till en propeller, så kan det innebära katastrof. Vi lever i en förkrigstid och även i ett skede av stora spänningar. Till alla de element som ställt sig bakom oss säger vi i åsyn av domstolen och i åsyn av vidräkningen: den som har den allra minsta spricka i sin inställning till partiet måste inse att han redan i morgon kan vara utövare av terrorattentat men även bli förrädare, om inte sprickan omsorgsfullt repareras genom obetingad uppriktighet mot partiet.”

I andra fall blev vederbörande ”omedelbart arresterad och hängd i första bästa gren”. Och det med rätta, ty för förrädare kommer inget annat på fråga än galgen.”¹

Det är inte lätt att bli klok på dessa Karl Radeks ord. De kan läsas (1) som en fullständig bekännelse av en man som krälar i stoftet och hämningslöst rullar sig i tjära och fjäder ... men även (2) som märkliga utgjutelser från ett infångat tidsvittne vilket, inför eftervärlden, i kryptiska haranger säger att alltihop bara är ett ömkligt spel för galleriet. Det existerade över huvud taget ingen konspiration, således inte heller några kvarts- eller åttondelstrotskyter, som gjort ’konspiratörernas’ sak till sin. Egentlig risk att hängas ”i första bästa gren” löpte man ju inte heller. De olyckliga arkebuserades eller oskadliggjordes traditionsenligt med nackskott.

Jag förmodar på goda grunder att Nic Waal och i hennes efterföljd Jan Myrdal anslöt sig till den lästart som jag nyss gav beteckningen (1). Där tolereras, som vi sett, inte minsta sprickbildning. Fram tonar i stället konturerna av ett parti, som på utpräglat sektmaner kräver hundra procentig enighet och total underkastelse i allt, ja bokstavligen i allt.

Domsluten avkunnades först vid 04-tiden på morgonen den 30 januari i denna den andra av Moskva-processerna. Tretton av de sjutton åtalade tvangs plikta med livet medan de övriga, däribland Radek, fick kännbara fängelsestraff. Jurij Pjatakov, ställföreträdande folkskommisarie för tung industri, ingick i skaran av dödsdömda. Bara fem månader tidigare hade just Pjatakov kandiderat till paradrollen som åklagare i den första Moskvarättegången, men även det uppdraget tillföll kamrat Andrej Vysjinskij. Ja, avståndet mellan bödeln och offret kan med förlov sagt klassificeras som hårfint. Sådan var tillvaron i det vintriga Sovjetriket. Godtycket härskade, och nästan vem som helst riskerade att drabbas.

Vysjinskij har inte gått till historien som en fåmäld nyansernas okrönte mästerman. Han framställde, i rätten, de sjutton som ”en flock banditer, rövare, dokumentförfalskare, sabotörer och mördare” med vilka bara ”den sicilianska maffian” kunde mäta sig. Vidare underströk han att *hela folket* stod bakom kravet på att ”de avskyvärda förbrytarna” skulle tillintetgöras och döden dö.

Samma lördag som domsluten blev offentliga demonstrerade 200 000 människor på Röda Torget och krävde, flerstämmigt, att ”de galna hundarna” skulle skjutas. Den folkvilja som manifesterades på det viset hade djupa rötter i politbyrån, dagstidningarna och i etermedia. På otaliga banderoller hette det att även andra ledare – främst Bucharin, Krestinskij och Rykov – borde ställas inför skranket. Moskvas partisekreterare, en viss Nikita Chrusjtjov, höll tal och välkomnade entusiastiskt dödsdomarna.

¹ Citerat efter Schlögel s. 172. I det officiella rättegångsprotokollet, [Protokoll från 1937 års Moskva-rättegång](#) (på marxistarkivet), finns motsvarande citat på s. 407 resp 370.

Den tredje och sista Moskvarättegången förbereddes omsorgsfullt i drygt ett år, hölls som de tidigare i Oktobersalen i Fackföreningarnas Hus med Vysjinskij än en gång i åklagarrollen, inleddes den 2 mars och avsågs skipa rättvisa mot 21 delinkventer i vad som officiellt kallades ”Högerns och trotskisternas antisovjetiska block”. Som tidigare svävade den landsflyktige Trotskijs ande över iscensättningen som nu pågick i tolv dygn och utmynnade i arton dödsdomar och tre långa fängelsestraff. Bland de åtalade märktes den nyssnämnda trion Nikolaj Bucharin, Nikolaj Krestinskij och Alexej Rykov – ärrade kämpar och tidigare medlemmar i Lenins forna politbyrå – vidare den erfarne diplomaten Christian Rakovskij, som varit aktiv i den socialistiska rörelsen i drygt 45 år, samt avpolletterade säkerhetschefen Genrich Jagoda. Given huvudrollsinnehavare i spektaklet var Bucharin. Det faktum att Lenin i tidernas morgon utnämnt honom till ”hela partiets favorit” sågs nu på högre ort som överspelat.

De 21 utmålades som usla missdådare i vad som i princip gestaltades som en ”sammansvärjningarnas sammansvärjning”. Allt ställdes med ens på sin spets. Statskuppstemat med ty åtföljande kapitalistisk restauration lanserades på nytt. Vidare beskylldes de åtalade för terroråd, sabotage, spioneri, intimt samröre med främmande underrättelsetjänster, långtgående ansatser att underminera sovjetstatens krigsförberedelser, förtroliga kontakter med Gestapo samt, givetvis, återkommande försök att mörda Stalin och övriga ledargestalter. För att sätta käppar i hjulet på livsmedelsdistributionen och allvarligt skada bondebefolkningen hade man inte ens dragit sig för att i största möjliga omfattning blanda glas och spik i smöret – hur nu *det* gick till...

Ovan Rykov och Bucharin kort innan 1938 års Moskvaprocess

Nikolaj Bucharin, välkänd teoretiker, redaktör för *Pravda* och före detta Kominternordförande, greps lördagen den 27 februari 1937 mitt under en session i kommunistpartiets centralkommitté och sattes därefter i ensamcell i 368 dygn tills rättegången mot honom och hans 20 olyckskamrater började.

Inne i fängelset sammanställde Bucharin fyra långa manuskript i vitt skilda ämnen. De textmassor han fabricerade uppges motsvara 1400 maskinskrivna sidor.² Det är en minst sagt

² Dessa finns på engelska: Självbiografiska romanen *How it All Began* (1998), *Philosophical arabesques* (2004),

imponerande prestation med tanke på att han gick en säker – eller åtminstone nästan säker – död tillmötes, inget fick veta om hustruns eller ettårige sonens öden och tvingades arbeta i en liten skrubbe med eländig belysning i det misskända Lubjanka-fängelset. Bucharin skrev också ett antal epistlar, sista gången den 10 december, till sin forne stridsbroder 'Koba', dvs till Stalin själv, där han vädjade om att bli giftmördad i stället för arkebuserad och ödmjukt anhöll om att få ta ett sista förval av Anna Larina Bucharina, sin unga maka. Dessa skrivelser för- anledde ingen åtgärd.³

Det kanske intressantaste med Bucharin är att han inför domstolen utformade det egna försvarstalet på så vis att vi i efterhand har kommit att använda begreppen "subjektiv skuld" och "objektiv skuld" i hans fall. En gång utsedd till partiets favorit, alternativt gunstling, förnekade han all "subjektiv" skuld vad gällde mordförsök, sabotage, spioneri, terrorism eller annan konkret brottslig verksamhet, men i gengäld tog han på sig ett slags övergripande ansvar och erkände, i så måtto, en "objektiv" skuld. Vad *det* betyder är jag synnerligen osäker på. Min gissning är att man i 1930-talets sovjetssamhälle kunde anses kriminellt anstucken i "objektiv" mening, om man som partiansluten bolsjevik tillät sig lyxen att ens för ett ögonblick tvivla på sitt partis allmakt och ofelbarhet. Den norske skribenten, kommunisten och stridsflygaren Nordahl Grieg (1902–43) vistades omgångsvis i Moskva på 30-talet och har, i något sammanhang, påpekat att just *tvivel* betraktades som en dödssynd av den tidens makthavare i Kreml.

Karl Marx skulle säkerligen ha roterat i sin grav. "*De omnibus dubitandum*" – allt måste betvivlas – löd på goda grunder hans favoritmaxim.

Inför rätten påminde Bucharin om att Hegel en gång introducerat begreppet "olyckligt medvetande". I Oktobersalen lade han sedan ut texten enligt följande:

"Detta olyckliga medvetande skiljer sig från det vanliga medvetandet endast såtillvida att det även är ett brottsligt medvetande. Den proletära statens makt yttrar sig inte enbart i att den lyckas pulvrисera de kontrarevolutionära gängen utan också i att den krossar sina fienders inre, att den desorganiserar sina fienders vilja. Något dylikt förekommer ingen annanstans och kan över huvud taget inte existera i ett kapitalistiskt land."⁴

Jag tror inte ett ögonblick att dessa sanningar är dunkelt tänkta. Men som dunkelt sagda framstår de onekligen, i varje fall för mig. Släktskapet med Karl Radeks tirader är i alla händelser omisskännligt.

Tisdagen den 15 mars 1938 arkebuserades Bucharin och flera med honom. I essäsamlingen *Brev från nollpunkten* (Atlantis, 1996) skriver Peter Englund att den ännu blott 24-åriga Anna Larina Bucharina i slutet av december samma år fördes till en ravin av "två revolverutrustade män" för att likvideras. Då hon slutit båda ögonen och inväntade de dödande skotten, hördes plötsligt en kontraorder – Tillbaka, Tillbaka! – från ett avlägset fjärran. Som genom ett under fick hon leva vidare. Först 1996, alltså 58 år efter sin make, begav hon sig av till högre rymder i ett läge, då Nikolaj Bucharin, Karl Radek och andra oskyldigt dömda för längesedan (1988) rehabiliterats på Michail Gorbatjovs initiativ. Andrej Vysjinskij hade med sedvanlig älskvärdhet karakteriserat Bucharin som "korsningen mellan en räv och ett svin", men Gorbatjovs inställning var uppenbarligen en annan.

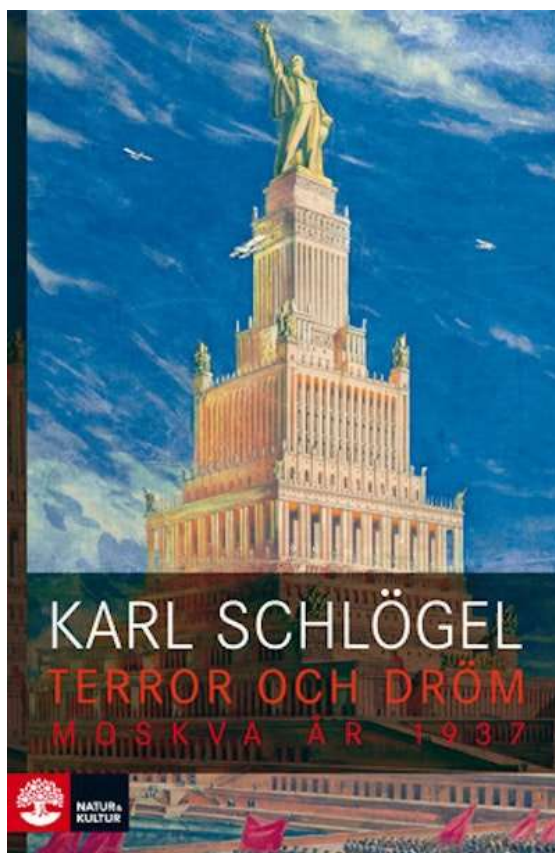
I den tyske nutidshistorikern Karl Schlögel's 760-sidiga monumentalverk *Terror och Dröm – Moskva år 1937* (Natur & Kultur, 2011) heter det redan på sidan 17 att närmare två miljoner

The Prison Manuscripts – Socialism and its Culture (2006), *The Prison Poems of Nikolai Bukharin* (2010)

³ Se [Bucharins sista strid](#). Innehåller brev till Stalin och Bucharina m m.

⁴ Schlögel, s. 615. Hela slutanförendet finns i [Bucharins sista strid](#). I det officiella förkortade svenska rättegångsreferatet, [Protokoll från 1938 års Moskva-rättegång](#), finns en förkortad version av slutordet. (s. 250-252)

Sovjet-medborgare arresterades, att 1,3 miljoner sändes till läger eller arbetskolonier samt att omkring 700 000 mördades enbart under *Den stora terrorns* allra svartaste år (1937-38).⁵ De tre spektakulära rättegångarna, som föregicks av ett antal mindre och senare repriserades i Tjeckoslovakien, Ungern och Bulgarien, var ju bara toppen på ett isberg.

Det finns knappast en detalj, som undgår Karl Schlögel i detta så hisnande drama. Bland annat citerar han vad författaren Lion Feuchtwanger (som bevittnade process nummer två från åskådarplats) med lika delar upphetsning och fascination skrev om Karl Radeks uppträdande ögonblicket efter att rätten offentliggjort domsluten: ”Radek lyfte den ena handen till hälsning, ryckte lätt på axlarna, vinkade till de andra, till dem som blivit dömda till döden, hans vänner, och log. Ja, han log!”

För att illustrera terrorns och utrensningarnas omfattning brukar jag själv påminna om bolsjevikernas sjuttonde partikongress, välkänd som ”segrarnas kongress”, i januari-februari 1934. Antalet delegater som församlats i Kremls stora kongresshall uppgick den gången till 1966 stycken i exakta tal. Av dessa 1966 kom 1108 att avlivas de närmast följande åren. Av de 139 medlemmarna resp. kandidaterna till partiets centralkommitté blev inte mindre än 110 antingen fängslade, deporterade eller, i merparten av fallen, mördade. När den artonde kongressen inleddes 1939 fanns bara 35 av de 1966 delegaterna från 1934 på plats. Det motsvarar inte fullt 1,8 procent.

Men förhöll det sig inte trots allt så att de stora Moskvaprocesserna hade ett visst mått av legitimitet och kanske rent av måste ses som befogade och välgrundade?

Det vill jag definitivt bestrida. På *varje punkt* handlade det om sken och bedrägeri i gigantisk skala, f ö inte alldeles olikt häxprocesserna under Europas 15-, 16- och 1700-tal. Även då

⁵ I slutet av boken, s. 591, preciserar Schlögel att man idag utgår ”från att 681 692 människor sköts 1937-38”. Se även [Historien om Alexander J Tivel](#) som innehåller (s. 2) en detaljerad tabell med terrorns offer hämtad från boken *The Road To Terror* av J. Arch Getty och Oleg V. Naumov.

erkände de för häxeri anklagade så gott som undantagslöst. Ja, de medgav att de farit i skytteltrafik till Blåkulla (eller annan destination) på ett kvastskäft eller en getabock, träffat Djävulen, sjungit skabrösa visor med hes röst, dinglat runt i takkronorna, med liv och lust deltagit i sexuella orgier o s v. Men att nöjaktigt söka reda ut *varför* de åtalade, på 1660- och på 1930-talen, föll till föga och i absoluta lejonparten av fallen mer eller mindre entusiastiskt tog på sig rena orimligheter kräver tid och utrymme, som jag dessvärre inte har. Rader av andra viktiga processaspekter icke att förglömma.

Jan Myrdal kom med tiden, för att vända åter till utgångspunkten, att inta ett slags tredje ståndpunkt vad gäller rättegångarna i Moskva. Å ena sidan har Myrdal visserligen talat om ”skådeprocesser” men å den andra bejakat avlivandet av generaler i en förkrigstid (*Skriftställning 12*, sid 21f). Men en tredje ståndpunkt existerar inte. Allt var som sagt sken och bedrägeri.

Tilläggas bör att vi inte avlivar generaler eller andra i förebyggande syfte, inte så länge vi gör anspråk på att tillhöra en rättsstat.

Lästips

Allmänt om Moskvarättegångarna:

Kenth-Åke Andersson: [Om Moskvarättegångarna](#)

Vadim Rogovin: [Förberedelserna inför den tredje skenrättegången](#)

Pierre Broué: [Motorsågsmassakern](#), om utrensningarna i Kommunistiska internationalen [Den stalinistiska terrorn mot utlänningar i och utanför Sovjetunionen](#), med ett kapitel ur Karl Schlogels bok.

Om Bucharin;

[Bucharins tre ansikten](#), tre olika versioner av Bucharins ”brott”.

[Bucharins sista strid](#). Om den tredje Moskvarättegången och dess förspel.

Roy Medvedev: [Bucharins sista år](#) och [Mordet på Bucharin](#).